

# השתמרות ושיכחה של שמות מקומות קדומים בנגב המרכזי\*

אברהם נגב

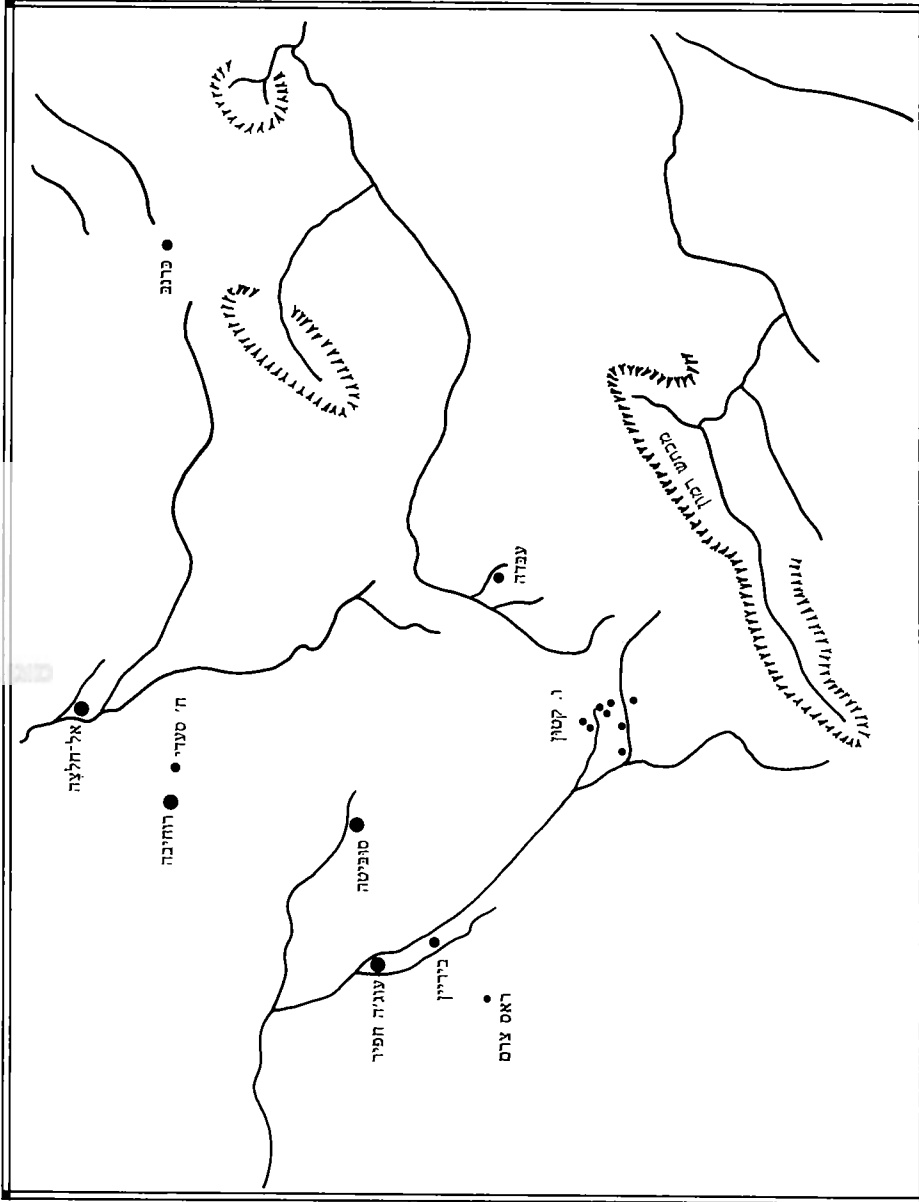
לזכרו של יוחנן אהרוני  
מורה ורע

התופעה של השתמרותם של שמות מקומות בנגב או שיכחתם העסיקה אותי שנים רבות. מקומות אלה, הנמצאים באיזור גיאוגרפי מצומצם ביחס ותנאיהם הגיאולוגיים, האקלימיים וההידרולוגיים דומים, היו צפויים, להלכה, לאותו גורל. כשנעזב האיזור סופית, לערך בין שנת 550 ושנת 800 לספירה, היו שמות כל היישובים אמורים להשתמר או להישכח, אלא שהמצב העובדתי שונה לחלוטין.

בנגב המרכזי היו שישה אתרים מרכזיים: עבדה-חרבות עבדת<sup>1</sup>, עוג'ה חפיר-נצנה, חר' ממשיה-כרנב, חר' רחיבה-חר' רחובות (בנגב), אסביטא-חר' שבטה, אל-ח'לצה-חר' חלוצה. שמותיהם של שניים בלבד מאתרים אלה היו ידועים לסופרים הקדמונים—אל ח'לצה<sup>2</sup> אָלוֹסָה (*Ἐλουσα*), חלוצה<sup>3</sup> ועבדה, עובֶדָה, אָבוֹדָה (*Ἐβόδα*, *Ὀβόδα*), עבדתא<sup>4</sup>. בשמות הערביים נשתמרה כמעט לגמרי הצורה המדויקת של שמם הקדום.

הפאפירוסים מעוג'ה חפיר<sup>5</sup>, הוסיפו שפע של חומר חדש לידוע על האתרים המרכזיים החשובים בנגב. שני האתרים שנזכרו למעלה מופיעים בתעודות אחדות. אָלוֹסָה (*Ἐλουσα*), בירת המחוז, נזכרת לעתים קרובות מאוד;<sup>6</sup> ואילו השם המקובל לאתר השני הוא אָבוֹדָה (*Ἐβόδα*)<sup>7</sup> ולא עובֶדָה (*Ὀβόδα*), כפי שאנו מוצאים על כתובות רבות מן המאה הג' לספירה בעבדת. עובדה זו מצביעה, כנראה, על כך שבתקופה הביזנטית חל שינוי בהגיית השם הנבטי של המקום, שהיה עדיין בשימוש בתקופה הרומית המאוחרת.

- \* מאמר זה התפרסם בלשון הצרפתית ב־*Revue Biblique*
- 1 נקטנו בכתיב השמות העתיקים והחדשים כפי שהוא מקובל ברשומות, ילקוט הפרסומים, ז' בסיון תשכ"ד 18 במאי 1964.
  - 2 לצורך הבהירות נשתמש להלן בעיקר בצורה הערבית של שמות המקומות.
  - 3 בזיקה למקורות העתיקים ראה: A. Reland, *Palaestina ex monumentis veteribus illustrata*, G. Broeddet, 1714; וּמ' אבי־יונה, גיאוגרפיה היסטורית של ארץ־ישראל, ירושלים תשי"א; וכן הערכים המתאימים באנציקלופדיה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ־ישראל, ירושלים תשל"א.
  - 4 נראה הדבר שלפחות חלק משמות המקומות העתיקים הנבטיים מקורם בשמות פרטיים. בזיקה לשמה הנבטי של עבדת נאמנה עלינו עדותו של Steph. Byz. 482:15-16; השם אלוסה-חלוצה מקורו אולי בשם הנבטי השכיח חלצה, חלצו (ראה: J. Cantieau, *Le Nabatéen*, II, 1932, pp. 96-97), ואילו מקור השם סוכוהה-אסביטא הוא אולי בשם הנבטי שביחו או שבתי (ראה שם, עמ' 148).
  - 5 ראה: C.J. Kraemer, Jr., *Excavations at Nessana*, Vol. III, *Non-Literary Papyri*, Princeton, New Jersey 1958 (להלן: נצנה, 3).
  - 6 שם, מפחת, עמ' 341.
  - 7 שם, תעודה 39, שורות 2, 12.



נוסף על שני אלה, מוצאים אנו בפאפירוסים מספר רב של שמות, אשר בשניים מהם נדון. הכוונה לשמות שעזרו בויהוין של אסביטא ועוג'ה חפיר. הראשון הוא ללא ספק סֹבְטָה (*Σοβατα*), שאנו מוצאים אותו גם בצורות סֹבְטוֹן (*Σωβάτων*),<sup>9</sup> סֹבְטִינוֹס (*Σωβετινός*),<sup>10</sup> וסֹבְטוֹאֶס (*Σωβετώης*).<sup>11</sup> האתר השני, עוג'ה חפיר, זוהה עם נְסָנָה (*Νεσσάνα*),<sup>12</sup> נְסָנָה (*Νεσάνα*). צורה זו של השם, המופיעה בתעודות מן התקופה הביזנטית, שונתה לְנֶסְטָנָה (*Νεστανα*) ולנסחאן בתעודות מן התקופה שלאחר הכיבוש הערבי.<sup>13</sup>

לאחר הדיון בעבדת, נצנה, חלוצה ושבטה נותרו כרנב ורחיבה. כרנב זוהתה על-ידי הרטמן עם מֶמְפֶּסִיס (*Μαμφίς*).<sup>14</sup> שם יווני זה מופיע באותה צורה ממש באחד הפאפירוסים של נצנה.<sup>15</sup> זיהויו של האתר האחרון, רחיבה, זקוק עדיין למחקרים נוספים.

ישוב הקבע של הנגב המרכזי פסק בשנת 800 לספירה, לכל המאוחר. דינם של שמות המקומות להשתמר או להימחות נותר בידי הנוודים הבדווים. יש לזכור שישוּבו העירוני או הכפרי של הנגב היה תופעה חולפת, התלויה בגורמים חיצוניים, ואילו הבדווים נדדו באיזור מאז ומעולם. אם נקבל את ההנחה על נוכחות קבע של הבדווים בנגב, ברור שהיתה קיימת צורה כלשהי של דוֹקִיּוֹם—ואף תלות הדדית—עם המתיישבים הקבועים שם. יש עדויות רבות לכך בתקופה הביזנטית, כשאוכלוסיית הנגב גדלה פי שניים או שלושה. הבדווים לא יכלו להתקיים בכוחות עצמם. הם השיגו את צרכיהם על-ידי פשיטות עונתיות, עזיות, או על-ידי שיתוף-פעולה עם השלטונות.<sup>16</sup> שלומם של הערים והיישובים בנגב, וגורל האימפריה הרומית המזרחית כולה, היו תלויים בשיווי-משקל עדין זה. לטענות שהועלו על-ידי מאירסון יש להוסיף אחרות. לא ייתכן בשום פנים להקים את המתקנים החקלאיים ואת מפעלי הספקת המים ללא עזרת הבדווים. כמויות עצומות של אבן נחוצות היו לבניית מתקנים אלה. היו אלה סלעים שנאספו ממורדות ההרים וחלוקי-אבן מן הוואדיות. את החומרים האלה היה צריך להעביר לאתרי הבנייה, ואוכלוסיית הערים והיישובים לא הספיקה לכך לבדה. בעיית כוח-האדם היתה חריפה באותה מידה בתקופת הקציר והאסיף. בחדשי אפריל-מאי, באקלים הנגב, יש לקצור את היבול במהירות בטרם ישרו הגרעינים מן השיבולים. לכך לא הספיקה האוכלוסייה המקומית הקבועה. על אלה יש להוסיף את בעיית הספקת המים. הגשם אינו מספיק תמיד למילוי הבורות והמאגרים ואת המים הנוספים צריך היה להביא מסכרים שנבנו בוואדיות (כפי שאנו מוצאים בכרנב), או מגבים טבעיים בוואדיות. הבדווים שימשו כנושאי מים. ברור אפוא שחיי-הקבע וחיי-הנוודות לא היו תופעות שבאו אחת אחרי השנייה, אלא תופעות חופפות בזמן. אולם נוכחותם של הבדווים באיזור לא פסקה עם תום חיי-הקבע בו.

8 שם, תעודה 75, שורה 8.

9 שם, תעודה 79, שורות 6, 16.

10 שם, שורות 10, 11, 29, 40.

11 שם, שורות 3, 51, 52.

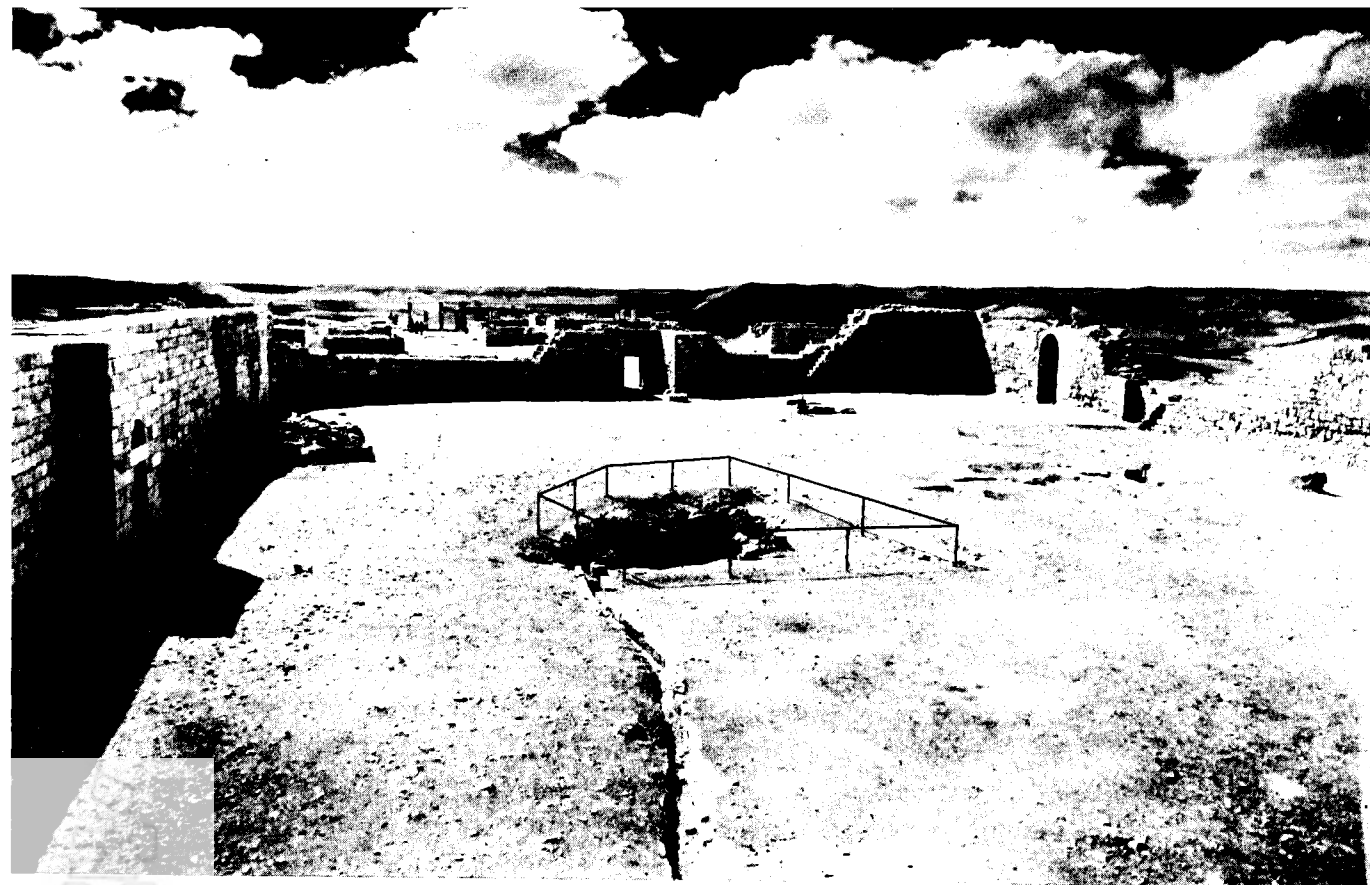
12 שם, מפתח, עמ' 341.

13 שם, תעודה 58, שורה 5; תעודה 59, שורה 3, 4; תעודה 60, שורה 11; וכו'.

14 ראה: R. Hartmann, 'Materialien zur historische Topographie der Palästina Tertia', *ZDPV*, XXXVI (1913), pp. 100–113.

15 נצנה, 3, תעודה 39, שורות 4, 17.

16 על עניינים אלה ראה: Ph. Meyerson, 'The Desert of Southern Palestine According to Byzantine Sources', *Proceedings of the American Philosophical Society*, CVII (1963), pp. 160–172.



עבדת: המצודה הרומית המאוחרת-הביזנטית. במרכז בור מים ומערכת תעלות לאיסוף הנגר

הארכיאולוגיה הארצישראלית לא פיתחה עדיין כלים לעקוב אחר השרידים שנותרו מן המאהלים של הבדווים. הגיוני להניח, שהבדווים לא התעניינו בבתי-האבן של הערים והיישובים העזובים, אך היו זקוקים למפעלי איסוף המים המורכבים של אותם יישובים. נבדוק אפוא את מקורות המים של כל אחת מן הערים בנגב המרכזי.

ע ב ד ת . עיר זו קיבלה את מי-השתייה שלה ממספר גדול של בורות שנחצבו בסלע. בורות אחדים נתגלו באקרופוליס עצמו ואחרים בערים הנבטיות, הרומיות המאוחרות והביזנטיות, שצמחו באתר זה. מספר רב עוד יותר של בורות היו בעמקים ובמורדות-ההרים שהקיפו את העיר הקדומה. הבאר היחידה באתר, שמקורה ככל הנראה בתקופה הביזנטית, פירנסה בית-מרחץ במישור שמדרום לעיר. עומקה של הבאר למעלה משישים מטר.

זיצן סיפר כיצד נהנה מן המים הטובים של 'הבור דמוי-הבאר' כאשר היה באתר בסוף מארס 17.1807 מוסיל ביקר במקום בסוף הקיץ של שנת 1902. הוא ראה שם בית-מרחץ, שנקרא על-ידי הערבים אל-ביר, אך מקורם של המים לא נודע לו.<sup>18</sup> האבות הדומיניקנים מירושלים

17 ראה: U.J. Seetzen, *Reisen durch Syrien, Palästina . . .*, III, Berlin 1855, pp. 43–45

18 ראה: A. Musil, *Arabia Petraea*, II, *Edom*, Vienna 1908, p. 106

ג'וסף-סויניק-ונסן לא יכלו להצליח בסקר הנרחב שערכו בעבדת בשנת 1904 ללא מי-הגשמים שמילאו את הבורות.<sup>19</sup> חשיבות רבה יותר יש לבדיקותיהם של וולי ולורנס. הם מצאו על-יד בית-המרחץ באר גדולה, ככל הנראה עמוקה למדי. על באר זו, שהיתה מלאה פסולת, היה מבנה מורכב, שפלל גלגל להעלאת המים ושקתות להשקאת המקנה.<sup>20</sup> הבאר נוקתה רק ב-1938 על-ידי מחלקת הפיתוח של הממשלה המנדטורית הבריטית.<sup>21</sup> על אף מציאותה של הבאר, מבכרים הבדווים עד היום את המים המתוקים יותר של בורות המים הקדומים מן התקופות הנבטית-ביזנטית, או את המים הבאים בצינורות מצפון הארץ.

נצנה. רובינון, ראשון המבקרים באתר שהותיר תיאור של ביקורו, חשב בטעות כי זאת עבדה וזיהה אותה עם עובדה (*Oβoda*). הוא גילה במקום באר, היבשה כיום, שעומקה לפי הערכתו כשלושים מטר, ובאר נוספת ובור מים בחלק אחר של העיר.<sup>22</sup> אולם, הוא לא ציין אם היו מים באתר. פייסק, מבקר נוסף באותה 'עבדה', ראה שם בארות ובור מים 'היבשים כיום'.<sup>23</sup> כך גם פלמר.<sup>24</sup> חברי בית-הספר למדעי הביבליה מירושלים, שביקרו בעוג'ה חפיר בסוף המאה הקודמת, תיארו את הבארות במפורש כיבשות.<sup>25</sup> מוסיל שביקר במקום פעמים, ב-1896 וב-1902, סיפר על מספר גדול של בארות בוואדי העובר דרך העיר. הוא העריך את עומקה של אחת מן הבארות האלה בשלושים מטר וציין שעומק מפלס המים המקורי היה לכל הפחות חמישים מטר. מוסיל הזכיר גם שאחת הבארות נוקתה בסמוך לביקורו עד לעומק של 15 מטר, אך למים לא הגיעו.<sup>26</sup> הבארות במקום נוקו בשנת 1902 כשהממשלה התורכית החלה בבנייתם של בית שלטון המחוז ושל תחנת-הרכבת בעוג'ה חפיר. קיטרייבר, שביקר במקום פעמים אחדות, ראה שם משאבת קיטור, אך היא לא פעלה בשל מחסור בפחם.<sup>27</sup> וולי ולורנס מזכירים ארבע בארות עתיקות בעיר התחתונה, שאחת מהן נוקתה וסיפקה מים טובים.<sup>28</sup>

אל ח'צ'ה. הבאר הקדומה במקום זה משכה את תשומת לבו של כל מבקר מאז ביקורו של רובינון. וזה תיאורו:

עצרנו בגדה הצפונית על-יד באר נאה מוקפת שקתות אבן אחדות להשקיית הגמלים והעדרים. הבאר מעוגלת וקוטר 8 או 10 רגל ועומקה עד לגובה פני המים—27 רגל. קירות הבאר היו עשויים אבן ותחתיתה נתכסתה חלקית בפסולת. המים היו דלוחים במקצת, אך נאמר עליהם כי

- 19 ראה: A. Jaussen, R. Savignac & H. Vincent, 'Abdeh (4-9 février 1904)', *RB*, XIII (1904), pp. 403-424
- 20 ראה: C.L. Woolley & T.E. Lawrence, 'The Wilderness of Zin', *PEF Ann.* III (1914), p. 106
- 21 ראה: P.L.O. Guy, 'British School of Archaeology in Jerusalem (report)', *PEQ* (1938), p. 13
- 22 ראה: A. Robinson, *Biblical Researches in Palestine*, III, London 1856, pp. 192-194
- 23 ראה: Rev. G. Fisk, *A Pastor's Memorial of Egypt, the Dead Sea, the Wilderness of Zin, and Paran. Mount Sinai, the Holy Land, visited in 1842*, London 1843, p. 208
- 24 ראה: E.H. Palmer, 'The Desert of Tih and the Country of Moab', *PEF QSt.* (1871), pp. 28-29
- 25 ראה: P.J. Lagrange, 'Du Sinai à Nahel', *RB*, VI (1897), pp. 613-616
- 26 מוסיל (לעיל, הערה 18), עמ' 98-101.
- 27 ראה: T. Kührtreiber, 'Bericht über meine reisen in Palästina in Jahre 1912', *ZDPV*, XXXVII (1914), p. 14
- 28 וולי ולורנס (לעיל, הערה 20), עמ' 121.

נביעתם לא פסקה מעולם. בסביבות הבאר היו חורבות רבות שנקראו בפי הערבים אל-חולסה. שם זה הוא, ללא ספק, שיבושו של השם Elusa.<sup>29</sup>

בהמשך התיאור אנו קוראים: 'לא מצאנו בורות מים, ואספקת המים לעיר היתה כנראה מן הבאר הציבורית'.<sup>30</sup>

כרנב. לורד לינדסי<sup>31</sup> מספר על סכר חזק בוואדי מדרום לעיר. רובינון מזכיר כי הבדווים סיפרו לו על מי-שתייה הנמצאים בבורות חפורים (themail) בוואדי.<sup>32</sup> מוסיל מספר על Quellenwasser בוואדי מדרום לעיר. הסכרים נבנו לדעתו כדי למנוע את סתימתו של המעיין בחול.<sup>33</sup> התיאור המפורט הראשון של שלושת הסכרים הקדומים הובא על-ידי וולי ולורנס. הסיבה להקמת הסכרים, לדעתם, היא למניעת סחיפתה של האדמה הפורייה מהמישור, הנמצא מצפון להם.<sup>34</sup> הם גם מספרים על מספר רב של גבים חפורים—themail—בוואדי, שהמים נובעים בהם במשך כל ימות השנה, וכן על מעיין הנובע ממקום גבוה מעבר לשורת הגבעות מדרום-מערב העיר. יש גם סיפורים על מעיין מוקף קירות, או בור בנוי, שסביבו גדר ושוקת עשויים עץ, 'אולם אף ערבי בימינו אלה לא ראה אותו בעיניו'.<sup>35</sup> גליק מספר על מציאותם של בורות מים רבים בין החורבות וכן על המעיין והסכרים.<sup>36</sup> חשוב ביותר הוא סיפורו של קירק:

אספקת המים של כרנב המודרנית מצומצמת. 'קיימת באר'<sup>37</sup> בוואדי מדרום-מזרח העיר ובור מים קצת נמוך ממנה. המים מספקים בקושי את צורכי המשטרה המקומית ומשפחה בדווית אחת או שתיים, הנמצאות בדרך-כלל במקום. כדי לספק את צורכי העיר, נבנתה רשת מעניינת של סכרים בוואדי מדרום-מערב העיר. נוסף לכך נבנו בוואדיות הצדדיים סכרים קטנים יותר, אך לא פחות מורכבים, מעברי-מים וקירות-תמך. . . הסכרים השני והשלישי מסוגלים לקלוט שני מיליון גלונים או יותר של מים.<sup>38</sup>

ר ח ב ה . לפי תיאורו של רובינון הוא מצא 'במורד הגבעה המזרחית . . . שרידי בארות, בור מים עמוק, בעצם מערה, ששימשה כבור-מים. לכל בית בעיר היה בור-מים'.<sup>39</sup> פלמר מספר כי—

היא נמצאת על גבעה בצד הוואדי ובאפיקו של בניין ששימש, כנראה, בעבר כבית-באר. זוהי הבאר הקדומה של רחיבה, המלאה כל-כך פסולת עד שבקושי ניתן עתה להבחין בה. ואמנם מר

29 רובינון (לעיל, הערה 22), עמ' 201.

30 שם, עמ' 202.

31 ראה: Lord Lindsay's Letters from Egypt, Edom, and the Holy Land, II, London 1839, pp. 46-47.

32 רובינון (לעיל, הערה 22), עמ' 616.

33 מוסיל (לעיל, הערה 18), עמ' 27.

34 וולי ולורנס (לעיל, הערה 20), עמ' 125.

35 שם, עמ' 126.

36 ראה: N. Glueck, 'Exploration in Eastern Palestine, II', AASOR, XV (1935), pp. 113-115.

37 באר זו נכרתה כאשר בנו השלטונות המנדטוריים את תחנת-המשטרה במקום.

38 ראה: G.E. Kirk, 'Exploration in the Southern Desert', PEQ (1938), pp. 219-220.

39 'סכרי-אגירה בהרי הנגב הצפוניים-מזרחיים', ארץ-ישראל, יא (תשל"ג), עמ' 248-257.

39 רובינון (לעיל, הערה 22), עמ' 289-291.

דרייק, אני והערבי שהיה אתנו בביקורנו הראשון לא יכולנו לגלות את מקום הבאר עד שסלימן הצביע לנו עליו—קרוב לבנין . . .

ובהמשך התיאור אנו מוצאים: 'קצת הלאה מתרחב הוואדי והוא נקרא בחר בלא מי—הים ללא מים!<sup>40</sup> גם מוסיל מזכיר את הבאר הסתומה.<sup>41</sup> יש בידינו שני דינים-חשובות על ניקוי הבאר. האחד של וולי ולורנס:

עלייך בית-המרחץ היתה באר, הראויה ביותר לציון בכל הנגב, משום שהמים נובעים בה בעומק של יותר מ-300 רגל. הפסולת שמילאה אותה נוקתה רק לפני שלוש שנים בעזרת פועלים מקומיים. כעת היא פתוחה, אולם לבדווים אין חבלים ארוכים דיים כדי להשתמש בה. קירות הבאר מצופים אבן והיא מתרחבת כנראה בצורת פעמון כלפי מטה, ששם היא חצובה באבן. על האבנים בראש הבאר סימני שחיקה שנוצרו על-ידי חבלים.<sup>42</sup>

הדין-חשובון השני, העולה אף בערכו על הראשון, נכתב על-ידי קיטרייבר:

באר-חיבה מצויים חמישה בורות מים עתיקים, מלבד אלה שבוואדי אל-ביר הסמוך. כולם במצב תקין, ובאביב של אותה שנה היו הבורות מלאים מים. הבדווים שומרים על אוצרים בקנאות רבה . . . הבורות מכוסים באבנים כבדות . . . הבאר המצויה דרומית לחר' אר-רחיבה, שעליה סיפר מוסיל שהיא סתומה, נוקתה בשנה שעברה. הבאר עמוקה מאוד, ומפלס המים מצוי בה בעומק של 26 מטר.<sup>43</sup>

א ס ב י ט א . פלמר מזכיר שני מאגרי-מים ובארות רבות (כלומר בורות-מים<sup>44</sup>). מוסיל<sup>45</sup> מדד את מאגרי המים, ותכניתם חוקנה על-ידי קיטרייבר.<sup>46</sup> וולי ולורנס מוסיפים:

לא היו בארות נובעות באסביטא. את המים ניתן להביא מהראבות, דהיינו בורות חצובים בסלע, הנמצאים כמיל וחצי מוואדי מיגריח או מוואדי ת'מאיל בדרום. אולם התושבים מקבלים בדרך-כלל את אספקת המים שלהם מן המאגרים הגדולים במרכז העיר ומבורות-המים הרבים לאין-ספור החצובים בסלע. יש בור מים אחד, לפחות, בכל חדר (דהיינו, בכל בית) והרחובות והכיכרות משמשים גם הם להעברת מים. בכל מקום יש תעלות וקירות נמוכים וארוכים עשויים אדמה ואבן שמטרתם לעצור את מי הגשמים ולהעבירם למאגרים.<sup>47</sup>

ויגאן מעלה שאלה חשובה: 'אמנם מצוי בכל בית בור-מים, אולם מניין באו המים למילוי הבריכות

- 40 פלמר (לעיל, הערה 24), עמ' 34-35.  
41 מוסיל (לעיל, הערה 18), עמ' 79.  
42 וולי ולורנס (לעיל, הערה 20), עמ' 116.  
43 קיטרייבר (לעיל, הערה 27), עמ' 15.  
44 פלמר (לעיל, הערה 24), עמ' 31-32.  
45 מוסיל (לעיל, הערה 18), עמ' 43.  
46 קיטרייבר (לעיל, הערה 27), עמ' 5.  
47 וולי ולורנס (לעיל, הערה 20), עמ' 73.

(הציבוריות)? תשובתו כי מעת לעת יורדים במקום גשמים עזים ביותר. תשובה זו אינה, כמובן, מלאה, ואינה משביעת רצון לגמרי.<sup>48</sup>

סקר של מקורות המים הקדומים נעשה בעת החפירות של משלחת קולט בשבטה בשנים 1933/4 ו-1934/5. נוסף על המאגרים ובורות המים בעיר עצמה, שתוארו כבר, נתגלה מקור מים נוסף בוואדי אביד (נחל לבן). הנמצא מהלך חצי שעה מדרום לה. זוהי רשת לאספקת מים המשתרעת על שטח של כארבע-מאות דונם ומורכבת מאגרים גדולים שתעלות רבות מובילות אליהם את המים. הנחת החופרים היתה שהמים, שנאספו במאגרים ונועדו להשקאת צמחים, ניתן היה להשתמש בהם בעתות חרום גם לשתייה.<sup>49</sup> נראה לי, שהכוונה היסודית היתה אספקת מים למילוי המאגרים בעיר עצמה.

משלחת קולט הפסיקה את עונת החפירות שתוכננה ל-1935/6 מיד עם תחילתה (דצמבר 1935), בעקבות התרוקנותם של בורות המים שנוצלו בעונה הקודמת ולא נתמלאו מחדש מחוסר גשמים. המשלחת עברה לעוג'ה חפיר.<sup>50</sup>

\* \* \*

שיטות שונות שימשו לאספקת המים לערי הנגב המרכזי, ותושבי כל מקום ומקום הסתגלו לתנאי המיוחדים. ניתן לסכם את המאפיינים של כל שיטה כדלקמן:

1. בורות-מים בעיר ובסביבתה, כפי שאנו מוצאים בעבדת. למים אלה נוספו (בתקופה הביזנטית בלבד?) מי-באר, שעומקה יותר משישים מטר וסיפקה מים לבית-מרחץ גדול.
2. בורות-מים בעיר ובסביבתה הקרובה והרחוקה. בשיטה זו נאספו המים מן הבתים ומן החצרות אל תוך הבורות ואל מאגר כפול, שאליו זרמו המים מן הרחובות. הוקמו מאגרים נוספים מתוך לעיר, שמהם, ככל הנראה, הועברו מים למילוי הבורות שבעיר. אספקת מים מעין זו נתקיימה בשבטה.
3. בורות מים בתוך העיר. ביישובים קטנים לא ניתן לאגור בשיטה זו מים בכמות מספקת ולכן הוקמו סכרים מסביב לעיר. באמצעות סכרים אלה נוצרו בריכות גדולות, שמימיהן הועברו לבורות-מים ולמאגר הציבורי הגדול, שסיפק מים לבית-מרחץ בקרבתו. כך היה הדבר בכרנב-ממשיית.
4. בארות שנחפרו בגדות הוואדי והגיעו למפלס המים העליון, שעומקו 6-10 מטרים בלבד.<sup>51</sup> מי בארות כאלו שתתה ח'לצה-חלוצה.

48 ראה: Th. Wiegand, *Sinai*, Berlin and Leipzig 1920, p. 37

49 ראה: T.J. Colin Baly, 'Sbaita', *PEF QSI*, (1935), pp. 171-181; idem, *QDAP*, V (1936), pp. 198-199

50 ראה: W.F. Albright, 'Explorations and Excavations in Palestine and Syria, 1935', *AJA*, XL (1936), pp. 160-161

51 סקר, שנלוו לו חפירות-בדיקה, נערך בחלוצה בשנת 1973 ובו נתגלו שרידיהן של שתי מערכות לאספקת-מים. האחת כללה בריכה שתכולתה כ-100 מ"ע מים, והיא ככל הנראה אחת משורת בריכות שנמשכה מן הוואדי בדרום אל תוך העיר. נראה הדבר שהבריכות היו קשורות ביניהן בצינורות: צינורות-חרס, שקוטרם קטן יותר, הוליכו את מי הבריכות אל בתי-העיר. אחד הבתים האלה, בקרבת הבריכה שנבדקה, היה בית-מרחץ. מערכת אספקת-המים השנייה היא מנהרה שמשכה מים ממפלס המים התחתני של נחל הבשור, שמדרום לעיר. המים נשאבו ממנהרה זו באמצעות פירים שעומקם 10-15 מטר. אחד הפירים האלה נתגלה בתיאטרון הנבטי.





כרנב: מראה כללי מדרום. בחזית התמונה נחל ממשית, מקור המים העיקרי של העיר

5. בארות עמוקות, ששאבו את מימיהן ממפלס מים שעומקו 60–100 מטר, כפי שהיה הדבר בעוג'ה חפיר-נצנה ורחיבה. לבורות המים היתה חשיבות משנית במקרה זה. מסתבר אפוא שערים מסוימות שמרו על שמותיהן העתיקים—בגלגולם הערבי—אף לאחר שנעזבו על-ידי תושביהן. היו אלה ערים שאספקת מימיהן היתה בעיקר מבורות-מים (אסביטא-סובתה ועבדה-עבודה) או מבארות רדודות (אל-ח'לצה-אלוסה)—מתקנים שהבדווים יכלו להשתמש בהם ולהחזיקם ללא קשיים מיוחדים. לעומתן ערים שאספקת מימיהן היתה מבוססת על אחזקה תקינה סכרים (כרנב-ממפסיס) או של בארות עמוקות (עוג'ה חפיר-נסנה ורחיבה) איבדו את שמותיהן העתיקים. הבדווים, שלא יכלו להשתמש בבארות, בהיעדר חבלים ארוכים דיים, ומאיי-יכולת לנקות את הבארות מפאת עומקן, עזבו את המקומות האלה ושמותיהם נשתכחו.

האם ניתן לבדוק תיאוריה זאת? הנגב המרכזי מלא חורבות עתיקות ששמותיהן נשכחו לאחר שאספקת מימיהן נפסקה או שהשלטונות לא טרחו להעלותם על מפה. הפאפירוסים שנתגלו בנצנה מזכירים שמות מקומות רבים שזיהוים אינו ידוע. ננסה כאן לאשש אחדים מזיהוים אלה, ואף לזהות אחד או שנים מהם.

חשיבות רבה לעניין זה לפאפירוס שמספרו 52.82<sup>52</sup> בתעודה זו מן המאה השביעית לספירה יש תיאור של יבולית-תבואה. בשורה הראשונה כתוב: 'רשימת תבואות שזרענו באדמת בארין' (γεωσις)

52 נצנה, 3, עמ' 237–238.

תעודה זו כביריין (בארותים).<sup>53</sup> אתר זה תואר על-ידי מבקרים רבים;<sup>54</sup> אולם החיבור הטוב ביותר הוא של קיטרייבר:

בכיריין מצויות שלוש בארות. הבאר הדרומית נתמוטטה. הבאר השנייה אין קוטר עולה על מטר אחד ועומקה שישה מטרים. בשנת בצורת זו לא הגיע עומק המים אלא לכדי שלושים ס"מ בלבד. באר זו עתיקה. במרחק של מאה צעדים מצפון לבאר זו מצויה באר שלישית, חמישה מטרים עומקה וקוטר שלוש מטרים. באר זו יבשה. מי הבאר השנייה לא היו טובים לשתייה, ומשום כך לא היתה בחירת מקום חניית הלילה הזה מוצלחת.<sup>55</sup>

במקרה זה מצדיקה מציאותן של שלוש בארות נובעות את השתמרותו של השם כיריין. מקורו של השם הוא ללא ספק שמי—באר—הנמצא גם בכתובות נבטיות מפטרה.<sup>56</sup> באותה תעודה מופיעים שמות מקומות נוספים: רִגְרִיין (*P-yorion*), קָטֶר (*Kat*), מְלֶלְקִיני (*Malalakani*), אֶלְפֶג (*Alfay*), סְרָם (*Seram*), מְלֶזְמֶרָה (*Malzamarra*). מבין שמות אלה זוהה השם סְרָם (*Seram*) עם ראס סראם, או תל סראם, הנמצא 7.5 ק"מ מדרום-מערב לכיריין.<sup>57</sup> אדמתו של איזור זה היא אדמת-מזרע טובה.<sup>58</sup>

השם *Kat*<sup>59</sup> נשתמר אולי בשם של ואדי קטון, המשכו לדרום-מזרח של ואדי חפיר, שבו באר נובעת ומספר רב של חורבות חסרות-שם.<sup>60</sup> באיזור זה לא ביקרו מעולם נוסעים. ביקרתי בו בתקופת עבודתי בעבדת, ומצאתי שם אתרים גדולים והרוסים מן התקופה הנבטית ועד לתקופה הביזנטית. אולם לא חיפשתי מקורות מים. לפי שאין כל שם ערבי באיזור, אין טעם לנסות לזהות את האתר. מסמך אחר, גם הוא בעל חשיבות רבה, הוא הפאפירוס מספר 79.<sup>61</sup> כלולות בו חמש רשימות נפרדות של מנחות שניתנו בהודמנויות שונות בראשית המאה השביעית לספירה לכנסיית סרגיוס הקדוש, שמקומה אינו נזכר בתעודה. אנו לומדים מתעודות אחרות על חשיבותו של קדוש זה. הוקדשו לו כנסייה אחת באלוסה<sup>62</sup> ואחרת בנצנה,<sup>63</sup> ועל שמו נקרא גם מנזר סרגיוס הקדוש, שמקומו לא נודע.<sup>64</sup> כמובן היתה חגיגת סרגיוס הקדוש, שנהרו אליה ממרחקים, אך המקום בו התקיימה אינו ידוע.<sup>65</sup>

- 53 שם, עמ' 237.  
 54 וולי ולורנס (לעיל, הערה 20), עמ' 42, ציור 4, לוחות 7, 2, 8.  
 55 קיטרייבר (לעיל, הערה 27), עמ' 13.  
 56 קנטינו (לעיל, הערה 4), עמ' 70.  
 57 נצנה, 3, עמ' 240.  
 58 וולי ולורנס (לעיל, הערה 20), עמ' 61.  
 59 המקום שבו רישום זה קרוע במקצת, וכנראה שאות אחת או שתיים חסרות.  
 60 ראה השטח המוגדר על-ידי נצ 110 015—120 010, שהוא הגבול הצפוני של האיזור, ונצ 110 010—120 010.  
 גבולו הדרומי. במפות מתקופת המנדט מצויין מספר חורבות גדול יותר.  
 61 נצנה, 3, עמ' 227—233.  
 62 שם, תעודה 51, עמ' 146.  
 63 שם, תעודה 45, עמ' 135; תעודה 51, עמ' 146; תעודה 80, עמ' 234, כנראה בנצנה.  
 64 שם, תעודה 79, עמ' 230, 237.  
 65 שם, תעודה 50, עמ' 144—145.

המנחות לכנסייה, למנזר ולחגיגה באו מיישובים רבים, בעיקר מן הנגב המרכזי. פרט לאיש אחד שבא מבאר-שבע,<sup>66</sup> היו תורמי המנחות מן הקהילות הגדולות של אלוסה<sup>67</sup> וסובטה<sup>68</sup> ומן היישובים הקטנים נאֹטְרוֹ (*Νεωτερου*),<sup>69</sup> פִּיקִידִינוֹן (*Φακειδινον*),<sup>70</sup> בֵּיטוֹמולֶכוֹן (*Βειτομολαχον*),<sup>71</sup> אֶרֶם-אֶרֶם (*ΑΡ-ΑΡ*),<sup>72</sup> בְּרִתִּיבֶס (*Βηρθειβας*),<sup>73</sup> בוֹטְאוֹס (*Βοτεους*),<sup>74</sup> סוֹאֶדְנוֹן (*Σουδανον*),<sup>75</sup> בְּדוֹרוֹתֶס (*Βεδοροθης*),<sup>76</sup> פִּיקִידִינוֹ (*Πακιδινω*),<sup>77</sup> פִּיקִידִינוֹ (*Πικιδινω*).<sup>78</sup>

נוסף על נותני המנחות מן הערים הגדולות, הכפרים והחוות המבודדות, באו תרומות מאנשים שגרו כנראה במאהלים. הם מצוינים בתעודה זו במונח *εις τον οίκον*. היינו 'מן הבית של...'. וכך אנו מוצאים שמות אנשים מן ה'בית' של גוֹמָסֶרוֹס (*Γομασερος*), שגרו גם בכְּטוֹמולֶכוֹס (*Βετομολαχος*),<sup>79</sup> בכְּבוֹטְאוֹס (*Βοτεους*),<sup>80</sup> ובאלוסה;<sup>81</sup> תושבים מן ה'בית' של זוֹנְאִינוֹס (*Ζωναιος*), שגרו בכְּפִקִידִינוֹ (*Φακειδινω*),<sup>82</sup> ואנשי ה'בית' של אֶבְדֵּלָה (*Αβδελα*)<sup>83</sup> ושל יוֹאֶנוֹ קוֹטְמוֹ (*Ίωάννου Κοτεμου*)<sup>84</sup> שלא ידוע עליהם דבר.

תעודה ארוכה זו יוצרת תמונה בלתי-רגילה של מספרם הגדול של יישובים קטנים (חוות מבודדות?) ומאהלים, שבהם התגוררו הבדווים שעברו לנצרות. הם חיו באיזור, שמשתרע בין אלוסה בצפון, נצנה בדרום-מערב וסובטה בדרום. האם נוכל לזהות אחד היישובים בעזרת השיטה שהצענו? החסרון העיקרי בנסיון זה הוא מספרם הקטן ביותר של שמות היישובים הערביים שנרשמו במפות האיזור. רוב החורבות חסרות שם. לצורך דיוגנו מתבלט השם סוֹדְנוֹן (*Σουδανον*).<sup>85</sup> לפי ששמות רוב המקומות שמיים, במיוחד אלה המכילים את המרכיבים בְּר (*βηρ*=באר), (*βετ*=בית), יש טעם לחפש מוצא שמי גם לשם זה. נראה לי שיש לתקנו לסוֹדְנוֹן (*Σαουδανον*), שהיא צורתו היוונית של שם נבטי שכח-שעדו—שאונו מוצאים אותו בצורות יווניות נוספות: סוֹדוֹס (*Σαουδος*), סוֹדוֹס (*Σαοδος*).<sup>86</sup>

ארבעה ק"מ ממזרח לרחיבה נמצאת חר' אס-סעדי (חורבת סעדון), מן הגדולים שביישובים הקטנים. וולי ולורנס<sup>87</sup> שביקרו במקום זה כתבו:

סעדי איננה מוקפת חומה ובתיה היו מפוזרים על-פני שתי-שלוש גבעות נמוכות... רבים מהם מוקפים גנים גדולים למדי. זהו פרכר של העיר הצפופה יותר ח'לצה. החורבה הבולטת בשטח הוא מבנה מלבני, העומד על גבעה נמוכה באיזור הצפוף ביותר שבכפר ונתמך בחלקו על-ידי קיר של טרסה. אין למבנה עמודי-אבן, והתכנית, ככל שניתן להבחין בה, איננה של כנסייה. ממש מתחת לבניין זה יש באר, שנוקתה לאחרונה ויש בה מים בעומק 6.5 מטרים.

66	שם, תעודה 79, שורה 57.	77	שם, שורה 59.
67	שם, שורות 14, 15, 41, 43, 52, 55.	78	שם, שורה 60.
68	שם, שורות 2, 6, 10, 11, 16, 29.	79	שם, שורה 28.
69	שם, שורה 9.	80	שם, שורות 35, 37.
70	שם, שורה 17.	81	שם, שורה 43.
71	שם, שורות 19, 28, 39.	82	שם, שורה 64.
72	שם, שורה 22.	83	שם, שורה 66.
73	שם, שורה 30.	84	שם, שורה 65.
74	שם, שורות 35, 37.	85	שם, שורה 47.
75	שם, שורה 47.	86	קנטינו (לעיל, הערה 4), עמ' 152.
76	שם, שורה 48.	87	וולי ולורנס (לעיל, הערה 20), עמ' 112-113.

שני בורות־מים גדולים, אחד הנמצא רחוק יותר דרומה מנוקה ומכיל מים, שהגיעו אליו בתעלה מעבר לגבעה . . . ככל הנראה זו שיטה מקובלת, שכפרים חקלאיים אלה, הנמצאים בסביבות ח'לצה, סיפקו מזון לפועלי העיר. מיקומו כאן מסתבר על־ידי המישור הנרחב המקיף אותו.

קיסרייבר מציין בהערה קצרה: 'בחור' סעדי יש באר קדומה שעומקה חמישה מטרים, קוטר מטר אחד ומימיה טובים.<sup>88</sup> הדוגמה של חר' סעדי, שבה קיימים כל התנאים הדרושים לזיהוי אתר לפי ההנחה שלי—שם עתיק, שם ערבי וידיעות על אספקת המים—נראית כהוכחה לנכונותה של ההנחה.

\* \* \*

האם ניתן להשתמש בשיטה זו גם לגבי אזורים אחרים של הארץ? הדבר נראה מפוקפק. אין בארץ איזור כה עני בגשמים כשתוצאה מכך יהיו תושביו חייבים לסמוך על מספר מוגבל של בורות־מים ובארות. ועוד, אין איזור אחר בארץ שבו התרחש שינוי כה יסודי באופי התושבים, כפי שקרה בנגב. למסקנה אחת אפשר להגיע במידה רבה של אמיתות. כדי ששם מקום יישמר, יש צורך בהמשכיות מלאה של היישוב באתר. אם נשתמר שם קדום על אף הגלגולים שעבר במרוצת הדורות, עדות היא לכך שלא נעזב מעולם לתקופה ארוכה. חורבן בית ראשון, שגרר אחריו עקירתם של התושבים משטחים מסוימים בארץ והחלפת חלק מהם בזרים, גרם לשיכחה כמעט מוחלטת של שמות יישובים מקראיים. אחרי כיבושה של ארץ־ישראל בידי המוסלמים קיבלו מקומות אלה שמות חדשים לגמרי. השיטה שהשתמשנו בה בהצלחה לגבי זיהוי אתרים קדומים בנגב המרכזי, עשויה לסייע לחוקרי הגיאוגרפיה ההיסטורית של אזורים אחרים בארץ.

88 קיסרייבר (לעיל, הערה 27), עמ' 15.